

پنجاب وچ اردو: پرانے خیال دانواں روپ (سرسید، گریسن تے حافظ محمود شیرانی دے وچاراں راہیں)

Abstract:

In his 14 points on the vernacular language, the author establishes his thesis that the language in currency (=lingua franka) in the Indo-Pak region is actually Punjabi since the region is historically known by this name, and its' written form is known as Hindi in India and Urdu in Pakistan. He builds his point of view on the threshold of regional survey while defining the Punjab territory and on the quantum of scripts' commonlty and language typology (SVO), and agrees that the Hindi has its specific script viz Devanagari, Urdu has Indo-Perso-Arabic (to which he names as HindFarBi), and the Punjabi has Gurmukhi/Shahmukhi. He argues that the conventional script of Urdu is rapidly decaying but there's no such danger to the scripts specific to Punjabi.

Keywords: Vernacular Language, Historically, Hindi in India, Urdu in Pakistan, Regional Survey, Typology, Devanagari, Gurmukhi/Shahmukhi, Conventional Script.

ہر وسیب دی اپنی بولی ہوندی اے جیہڑی آپو اپنے ویلے دی بادشاہی بھوگدی تے مان دی ہوئی نسل در نسل رُدی رہندی اے۔ ہر حاکم میل دی اپنی لفظالی ہوندی اے جو وسیبی بولی وچ رلدی اے تے ایس طراں ویکھیے تے ساڈے وسیب وچ سیکڑیاں بولیاں رلیاں نیں جیہڑیاں ایہناں بادشاہیاں نال کسے ناں کسے طراں جُویاں نظر آؤندیاں نیں۔

دنیا دے دو جے مُلکاں دی طراں ساڈی دھرتی تے آؤن والے دھاڑویاں نے وی ساڈیاں علاقائی بولیاں تے پرچلت زباناں نوں اُنجے ہلا کے رکھ دتا جو جس کہ عربی حملہ آوراں نے مصر تے سپین دیاں زباناں نوں عربی وچ بدل دتا سی۔ جدوں ساڈے اُتے فارسی بولن والے تُرکاں نے ہلہ بولیا تے

اپنے کپکے ڈیرے وٹڈے اتھے لائے تے اوہدے نال ای ساڈیاں وسیبی بولیاں تے زباناں وچ نہ صرف بہت سارے لفظ شامل ہوندے گئے سگوں تھیں تھیں تے ساڈیاں زباناں دا حلیہ (Structure) وی خراب ہویا۔ حتیٰ گل ایہ وے کہ دوہی زبان دے لفظاں نال اپنی زبان نوں حیاتی ملدی ہے تے ایہ بڑی چنگیائی ہے جدوں کہ زبان دا حلیہ وگڑنا خرابی ہے جس توں بچنا بچانا ضروری ہے۔ فارسی صدیاں تیکر ساڈی اشرفیہ دا حصہ رہی تے زبان قلعہ معلیٰ (Language of the Exalted Court) دی رہی۔

ہاڑا ایہ کہ خورے کیوں ساڈے خطے دی لوکائی دا مزاج دھاڑویاں دی نقل کرنا بن گیا۔ ناں صرف اوہناں دی بولی بولن دی نقل سگوں اوہناں دی بولی بولدیاں بولدیاں اپنی آبائی زبان بولن تے ایس دے ”دیسی پئے“ توں شرم وی محسوس کرن لگے۔ جویں پہلاں ولایتی زبان ”فارسی“ دی تھیں ساڈی اپنی ”اردو“ نے لے لئی پر اسی چھیتی ہی اردو توں وی تنگ آگئے تے انگریزی دے کچھ نسن لگ پئے۔ ساڈیاں زباناں دی ایس کہانی نوں تاریخ نے انج دوہرایا اے پئی پہلے ساڈی اشرفیہ مقامی یا وسیبی بولیاں نوں ماڈیاں جان دیاں فارسی نوں اپنان وچ فخر کردی سی تے ہُن ایہ پردھاگی ایہناں نے انگریزی نوں دے دتی اے، ایس سبھا توں ایہ گوہ لانا اچرچ نہیں کہ کل نوں ایہ اشرفیہ چینی وی بولن وچ فخر کرسکدی اے!! اج ایہ ثقافت اندلمانی (Muslim-Indo) ہے تے کل چھمانی (Muslim-China) کیوں نہیں ہو سکدی؟

یاد رہوے کہ اتھے آون والے حاکمی تے شاہی خانداناں دی زبان تے فارسی ہے ای سی، اوہناں دے پر بھاو وچ اوہناں دے آگوائی پیٹھ مقامی راجیاں نے وی وسیبی زباناں دی تھیں فارسی نوں اپنا لیا سی۔ ایہ گل وی اچھنے والی اے پئی اوس دور وچ مرہٹہ سرکاری زبان وی فارسی سی۔⁽¹⁾

ایہ وی نہیں بھلنا چاہیدا کہ ساڈی دھرتی تے مقامی زباناں نوں عزت دین والے پہلے تے آخری حکمران وی انگریز سن۔ انگریزاں نے ہی ”اردو“ نوں سرکاری زبان دا درجہ دتا تے اشرفیہ دی فارسی زبان دی تھیں اردو نوں اعلیٰ درجہ دیندیاں ہویاں ایس نوں ای اشرفیہ دی زبان بنا دتا تاں جے لوکائی اوپری زبان دی تھیں اپنی مقامی زبان وچ ای لکھ پڑھ سکے، خاص کر عدالتی کارروائیاں دی زبان تے اصطلاحاں دے بکھیڑیاں نوں اردو وچ سمجھ سکے۔ انگریز بہادر نے 1835ء وچ ہی ایہ کم کر دتا۔ اوسے لسانی پالیسی دا پھل سروپ ہے کہ اج دلی دی سرکاری زبان وی پنجابی اے!

اگے ٹرن توں پہلاں ایہ فیصلہ کرنا ضروری ہے کہ ایس مضمون وچ لفظ ”اسیں“ تے ”ساڈا“ توں مراد پنج دریاواں دے پرانے دن ہارتے یاں ایس دھرتی دے وسیبی نیں۔

ہن میں کھل کے زبان دے مڈھ، پیار تے اُنقی بارے اپنے وچار پیش کراں گا:

1- میں زبان نوں کوئی اتوں اتری شے نہیں سمجھدا۔ جسٹراں حضرت آدم نوں خدا ولوں جیہڑا علم دتا گیا سی اوہ ناواں دا علم سی ناں کہ زبان دا علم۔⁽²⁾ میں عربی دے بارے ابن مضاء

(م 1195) تے سیبویہ (م 798) دیاں دلیلاں دا حامی آں۔ اوہناں دے نظریے دا نچوڑ اے پئی اگر عربی خدا دی زبان ہندی تے ہر جی عربی وچ اتردی۔ تے اے گل حقی اے پئی آخری کتاب توں پہلاں ساریاں وحیاں عربی وچ نہیں سگوں نبوت دا اعلان کرن والے نبیاں دیاں اپنیاں بولیاں وچ ہوندیاں سن۔⁽³⁾ مذہبی صحیفیاں دے مطابق پہلے تے آخری اکھ (آخرت والے دن) وچ بولی جان والی زبان ساریاں نوں سمجھ آرہی ہووے گی تے سارے اوہی زبان بولدے وی ہون گے، یعنی ”عالمی زبان“۔ سمجھن لئی ایس نوں Universal Language آکھ لوو یا Lingua Mundo۔ لیکن کسے وی مذہب دی روایت وچ ایس گل بارے وی کجھ نہیں لکھیا گیا پئی او تھے کوئی ترجمہ کرن والا وی ہووے گا یا نہیں یاں او تھے کوئی mixing -code وی ہووے گی۔

2- زبانوں دی ماں کون اے یاں ساریاں بولیاں دی سردار بولی کبھڑی اے جیہڑی اک اے؟ زبان دی تاریخ بارے پُن چھان کرن والے سوجھوان ایس گل نال اتفاق نہیں کردے پئی کبھڑی زبان وڈی اے تے سب دی ماں اے، اتے میں ایہناں سوجھواناں نال متفق آں۔ ایہ گل وی چیتے رکھن والی اے پئی میں زبانوں دی پُن چھان کرن والیاں دی گل کہہ رہیاں واں ناں کہ پنڈتاں دی کیوں جے ہر پنڈت اپنے استھان دی بولی نوں خدائی بولی آکھدا اے، تے ایس دعوے وچ اوہ عبرانی ہووے یاں عربی یاں دیونگری، کوئی فرق نہیں رہندا۔

3- ایس کائنات دے سب توں پہلے انسانی جوڑے دی بولی دے نال تے اوہناں دیاں اولاداں نال ہزاراں بولیاں تے ہزاراں زبانوں بن دیاں گئیاں جنہاں دے کئی رنگ، کئی نسلاں تے کئی شکلاں نیں۔ میں زبانوں دے اُسرن دی تاریخ نوں تے اوہناں دے وچ دے بدلاؤ تے فرق تے وٹاندے وچ فائزہ بٹ دے نظریے (2017) دا حامی آں۔ فائزہ دی پُن چھان دے مطابق ماں باپ تے اولاد دی زبان وچ فرق ہو جان وچ وجہ نیچے دا ماحول تے اوہدی پرورش اے۔⁽⁴⁾

4- میں سمجھتاں واں کہ مادری زبان توں مراد Mother Tongue لینا اک سراسر غلطی اے۔ میرا خیال ہے کہ جے کر مادری زبان توں مراد پہلی زبان First Language لیا جاوے تاں ایہ گل کجھ وزن رکھدی اے۔ میں سمجھتاں واں پئی اصل زبان آبائی زبان (Native / Vernacular Language) اے جیہڑی بچہ اپنے ماحول تے پرورش توں سکھدا اے۔ ایہ ماں دی زبان توں وکھری وی ہوسکدی اے، تے ہن تے اکثر ہندی اے۔ ہن تے

ماواں بچیاں نوں لوریاں وی اوہناں زباناں وچ دین لگ پیاں نیں جیہڑیاں بوہتیاں دم دار، کشش رکھن تے کام آون والیاں نیں۔

5- اردو زبان دی شروعات یا اوہدے نمون بھوں دے بارے وچ میں پہلاں سرسید (1847) دے نظریے دا، تے فیئر چارلس لائل (1880) تے سرگریسن (تقریباً 1900) دے نظریے دا قائل سی، پرہن شان الحق حقی (1952) تے خواجہ محمد زکریا (2002) دے نظریے دا قائل آں۔ (ایہ گل صاف اے پی کہ جناب حقی دا نظریہ چارلس لائل تے گریسن دے نظریے دی ہی توسیع اے جدوں کہ خواجہ صاحب دا نظریہ دہلی دربارتوں دور پراں جم پل آلی اردو زبان دے بارے وچ اے۔)

5.1: سرسید دے مطابق اردو ملویں زبان اے۔ (5)

5.2: سرچارلس لائل تے سر جارج ابراہم گریسن دے نیڑے اردو گنگا جمنہ بالائی دوآپے تے مغربی روہیل کھنڈ دی زبان دا ای انگ اے۔ (6)

5.3: جناب حقی دے نیڑے دراوڑی دورتوں وی پہلاں ایس براعظم وچ منڈا بولی دا راج سی۔

پرا کرتاں دا قواعدی ڈھانچہ سنسکرت توں وکھرا اے تے تالیفی (جوڑنی، Compilation) اے ناں کہ تصنیفی (وکھریوں، مکھ پرتی، بدلاونی Possessive)۔ پرا کرتی زباناں وچ اکھدی تھیں اکھ رکھ کے اک زبان دا جملہ دوجی زبان وچ بدلایا جاسکدا اے، اوہ ایس لئی کہ ایہناں دا بہتر ڈھنگ (ترکیب نحوی) اک وے۔ راج تے دھرم دے پھیلن دے نال نال اک سنجھی بولی دا اٹھنا لازمی ہوندا اے۔ بھویں پرا کرتاں دا بنیادی ڈھانچہ تے اک سی، پرا ایس سنجھی بولی تے چڑھدے توں لہندے تیک تے اترتوں دھن تیکر کدی کسے علاقے دا رنگ چھایا رہیا تے کدی کسے علاقے دا، کدی گجراتی دا، کدی دھنی دا۔ کیوں جے ایس وچار دھارا دا تعلق ایہدے سیاسی تے ثقافتی مرکز ثقل (Centre of Gravity) نال سی کہ اوہ کتھے سی۔ اج دی اردو ہووے یا ہندی، ایہ اوہ سے ای سنجھی بولی دا نواں روپ اے جس دا بوٹا پچھلے زمانے وچ لگ چکیا سی۔ تے آخر آخر تے ایہدے تے دلی دے نیڑے دی بولی دارنگ جمیا، کارن اے سی پئی دلی راج دھانی سی۔ عربی فارسی تے ترکی دے میل نے تے اندلمانی ثقافت نے ایس نوں ہور وشال کر دتا۔ ایہوں اردو کہہ لوو یا ہندی، ایہدیاں لغتاں محاورے کہاوتیں دسدیاں نیں پئی ایہی اک پکی تے پھیٹی زبان اے۔ (7)

5.4: ڈاکٹر خواجہ محمد زکریا دے نیڑے اردو پنجابی دا لکھتی روپ اے۔ (8)

5.5: اُپر ذکر کیئے زبان دے سارے سوچھواناں دی طراں میں وی اردو نوں کئی زباناں دا ملاپ یا

کھ نہیں سمجھدا (Urdu is NOT a language of the military camp)

5.6: میرے ذہن دے مطابق آریائی خاندان وچ شامل کیتیاں جان والیاں ساریاں زبانان (جہاں وچ انگریزی تے بنگالی وی شامل نیں) اکو اصل توں نہیں نکلیاں تے ناں ای اردو تے ہندی تے ہور پرا کرتی زبانان سنسکرت چوں نکلیاں نیں۔ سنسکرت دی تے اک پچھان ای وکھری اے۔ میں ایس لسانی نکتے دا تامل آں کہ دراوڑی دور توں پہلاں ایس براعظم وچ منڈا بولی بولی جاندی سی کیوں جے ایہ توں دے رہن والے گونگے تے نہیں ناں سن۔ ایس گل نوں انج سمجھنا سوکھا وے کہ پنجابی، اردو تے ہندی اکو کینڈے (Typology) دیاں زبانان نیں یعنی SOV۔

5.7: میرے خیال مطابق جس طراں اردو (یا ہندی) دا گدی سنبھالنا ایس کر کے ہو یا کہ دہلی راجدھانی سی تے نال ای گنگا جمنہ بالائی دوآبے دے آل دوالے سن، بالکل ایسے طراں ای پنجاب دے پنج دوآبے (دوآبہ رچنا، دوآبہ جمنہ، دوآبہ سندھ ساگر، دوآبہ باری تے دوآبہ بست) دے آل دوالے ساریاں وسیاں دا معاشی، ثقافتی تے سیاسی مرکز لاہور، راجدھان ہون دی وجہ کر کے ایہہ ساریاں بولیاں لاہور راجدھان دے سانجھے لسانی ڈھانچے وچ ڈھلدیاں گئیاں تے ایہدے نال ای لاہور دا سیاسی تے ثقافتی مرکز جیہڑا ہن دہلی بن گیا سی۔ جس ویلے لاہور تے ایہدے آلے دوالے دی زبان اک وڈی سیاسی جگہ تے راجدھانی تک اپڑی تے صرف شعر و ادب دی تے مقامی گیتاں دی زبان ناں رہی سگوں ضرورتاں ویلے لکھن والی زبان وی بن گئی، تے ایہ لکھنا پنجابی دا لکھتی روپ ہو یا، یعنی اردو۔

5.8: میرے ذہن مطابق لکھنؤ ورگی اک سلجھی ہوئی زبان جیہڑی دہلی دی راجدھانی زبان توں ذرا وکھری اے تے ایہ توں اک وکھری روایت منیا جاندا اے۔ تے لکھنؤ توں کدرے بوہتا تے ڈوگھا سیاسی ثقافتی تے سماجی جو بن رکھن والے تے ڈھیر پرانے تہذیبی مرکز، لاہور نے وی اپنی زبان تے اپنے آپ نوں منوا لیا۔ دوآبیاں دی گنتی وادھو ہون دی وجہ نال ایہناں علاقیاں دیاں بولیاں دی گنتی وی وادھو ہوئی تے ایہ پکیاں پیڑیاں زبانان بن گئیاں۔ پنجابی بشمول سرانیکی (عباسی راجدھان بہاول پور دی ریاستی تے ملتان دی ملتانی)، سندھی، پوٹھوہاری، بھوجپوری، ہریانوی، وغیرہ، طراں دیاں زبانان دہلی راجدھانی توں دور ہون دی وجہ نال اپنی اپنی جگہ تے واہوا و دھیاں پھلیاں تے اپنی شناخت گواچن توں بچیاں رہیاں۔ ایہ وکھری گل اے پئی ایس سارے عمل وچ پچھلی صدی دے سیاسی گٹھ جوڑنے وی اپنا حصہ پایا اے۔

5.9: ایہ گل ذہن وچ رکھن والی اے پئی سڑکاں پل بنن دی وجہ نال ہن دوآبیاں دے نیڑے رہن

والیاں آبادیاں دا تصور مک چکیا اے ایس لئی ہن اردو دی جمن بھومی دے موضوع اُتے دوآبیاں دی گل بات تے ہوندی اے پر اردو یا کسے وی زبان دے پھلن پھلن یا اثر بارے جدوں گل چھڑدی اے تے ایہ پیمانہ یا ایہ سنگِ میل اِج کوئی کم نہیں دیندا۔

6- پنجاب دی زبان اردو کیوں ہوئی؟ میری سوچ مطابق ایہدے دو جواب نیں۔ پہلا جواب خواجہ محمد زکریا صاحب دا اے ”اردو پنجابی کا تحریری روپ ہے“۔ ایہناں چھیاں اکھراں دی چھوٹی جہی لائن نوں جدوں وی سوچیا ایس وچ اک دُنیا نظر آئی۔ حافظ محمود شیرانی صحیح کہندے نیں پئی ”اردو برج بھاشا کے مقابلے میں پنجابی بالخصوص ملتانی سے مماثلتِ قریبہ رکھتی ہے۔“ (9) (اردو برج بھاشا دے مقابلے وچ پنجابی خاص کر ملتانی نال بوہت گُوڑھا تے نیڑے دا تعلق رکھدی اے)۔ پرانی اردو نوں پڑھیے تے ایہ پنجابی ہی لگدی اے۔ پرانی اردو دے متناں وچ بوہت سارے اکھراو ہوا میلدے نیں جیہڑے اِج وی پنجابی سچھن بولن والے چنگی طراں جان دے نیں۔ اخیر تے ایہ کیتی گئی پئی پلیٹس (Platts) دے اردو دے مڈھلے رسم الخط وچ لکھن والیاں نے ایہدے وچوں پنجابی دے اکھر کڈھے تے فیروہنوں اردو دے لائق بنایا! ہرکھ تے افسوس اے کہ زبان نوں پاک پوتر کرن والے ایہناں کرتا دھرتاواں نے محمد حسین آزاد تک دے لفظاں نوں پنجابی توں پاک کیتا! اصل وچ ایہ تہذیبی وڈیائی دا مسئلہ سی۔ ہندوستان توں ہجرت کر کے آن والیاں نوں ناں سندھی وچ کچھ نظر آؤندا سی ناں پنجابی وچ۔ چلو ایہ گلاں تے ہن پرانیاں ہونیاں۔ ”اُجمن اشاعتِ مطالبِ مفیدہ پنجاب“ (10) دے کیتے کم کار خاص کر قصور چھپڑ نوں ڈونکھی پنچھ نال پڑھن نال ایہ رڑک بڑک دور ہو جاندی اے۔

6.1: پنجاب دی زبان اردو کیوں ہوئی؟ ایہدے بارے وچ میری دو جی رائے ایہ وے پئی جس طراں فارسی دے اقتدار دے دور وچ مرہٹہ سرکار نے فارسی نوں اپنا لیا سی او سے طراں ای اردو دے دور اقتدار وچ لہور سرکار نے تے بعد دے لوکاں نے وی اردو نوں اپنا لیا اے۔ او سے اقتدار دے دھا کے دی لڑی اے پئی اِج پنجاب دیاں گھریلو عورتاں وی اردو بولنا پسند کردیاں نیں ناں کہ پنجابی۔ تئیں بھاویں ایس مزاج نوں غلامی دے دور دے احساسِ کمتری وچ بدل جانا کہہ لو یا کچھ وی۔ پنجاب وچ بہاول پور دی ریاستی تے ملتان دی ملتان دی ورگیاں پرانیاں تہذیبی تے حاکم رہن والیاں زبانان وی ایس دھا کے پاروں اردو ہو گئیاں تے پنجابی لہجیاں تک وی اردو وڑ گئی۔

6.2: سندھی تہذیب دی پہلو پہل دیاں تاریخاں دے کچھ لسانیاتی مطالعے نال میری ایہ رائے بنی

ہے پئی سندھی تے پنجابی اصل وچ اک قوم تے اک زبان نیں تے ایہناں وچکار فرق صرف بولی (Dialect) دا ہے۔ ایہ بولی زیادہ مختلف ایس واتے اے کہ سندھ دریا تے سمندر دے نال اے تے ایس تھاں دے لوگ کدی کسی دوسری تھاں جا کے نہیں رہے کیوں جے اوہناں نوں پانی تے زرخیز زمین دیاں نعمتاں دی وجہ نال ہجرت دی لوڑ نہیں پئی۔ سندھی زبان وچ سرانیکے نالوں بوہتا ڈونگھاتے گوڑھا کلچر ہون دی وجہ وی ایہو ای ہے۔ سندھ اُتے دھاڑویاں دیاں دھاڑاں دی اک وجہ ایہ وی ہے کہ دھاڑویاں دیاں زمیناں وچ کچھ نہیں سی اُگدا۔ سندھی تے پنجابی دے اک قوم اتے اک زبان ہون دا ثبوت ایہ ہے کہ اٹک مقام تے شمالی پہاڑی علاقیاں ولوں دی میدانی علاقیاں وچ داخل ہون والے دریائے سندھ دے جنوبی کنڈے تے بولی جان والی ہندکو زبان ہر دساں کوصاں دے مگروں تھوڑے ہیر پھیر نال تبدیل ہوندی ہوئی سرانیکے بنن توں بعد پنجند دے پڑا اُتے سندھی لہجے وچ بدل جاندی ہے۔ پنجاب وچ وگن والے دریائے سندھ تے اوہدے سارے سنگی دریاواں دے کنڈے لوکاں دی ایہو ای زبان اچ وی موجوداے۔ اٹک دے پڑا اُتے وگن والا تند دریائے سندھ شمال تے جنوب دے چکارا رکاوٹ سی جنھوں انگریز دی وچھائی ریلوے لائن نے تے بعد وچ مسلم لیگ دی حکومت وچ بنائی گئی موٹر وے نے پاٹ دتا۔ دریائے سندھ دے اوس پار صرف دو میل شمال ول زبان دے نال ایہدی ثقافت وی تبدیل ہو جاندی اے۔

7- میں سمجھنا واں پئی اردو دی نسبت پنجابی تے ہور ساریاں پاکستانی تے ہندوستانی زباناناں (پنجابی، پوٹھوہاری، سرانیکے، سندھی، بلوچی، پشتو، ہریانوی، بھوجپوری، وغیرہ) تہذیب دے لحاظ نال بوہتیاں تگڑیاں نیں۔ گنگا جمننا بالائی دوآبے دیاں پرانیاں زباناناں نے اردو نوں جنم دتا تے پالیا پوسیا۔ ایہدی نسبت لہور، قصور تے اوہدے آل دوالے جتھے جگہ جگہ دوآبے سی اوتھوں دیاں زباناناں تے اوہناں دیاں تاننیاں اپنے اپنے علاقائی دائریاں وچ بوہتی دیر رہیاں تے اپنیاں بہاراں دسدیاں رہیاں۔ گنا پیڑن نال جیہڑی مٹھاس باہر آؤندی اے اوہ زمین وچوں ای لئی گئی ہندی اے ایس لئی ہر زبان وچ اپنے جمن بھوں دا سواد باقی رہندا اے۔ اک بوٹا جیہڑا کسے اوپرے ماحول وچ جا کے لایا جائے اوہ اپنے لئی روشنی ہو پانی تے لے لوے گاتے چھاں وی دوے گاتے پھل وی، پر اوہدے رنگاں وچ، پھلاں وچ، پھلاں وچ، سواد وچ فرق ضرور پے جائے گا۔ غالب ورگے لفظاں تے عبور رکھن والے شاعر نوں وی فارسی دی حیثیت ثابت کرن لئی ملا عبد الصمد ایجا دکرنا پیا سی۔

8- زبان دے مرن دی وجہ ایہدے وچ دوسریاں زباناناں دے لفظاں دا آنا نہیں سگوں زبان دا

چلن توں باہر ہو جانا تے روزمرہ ضرورتاں پوریاں کرن دے قابل نہ رہنا اے۔ دوجی زبان دے لفظ صرف اوس زبان وچ آؤندے نہیں جیہڑی زندہ ہووے؛ کدی مردے نوں خون دی بوتل کسے نہیں لائی۔ ودھیا زبان اپنی عمر پوری کر کے مردی اے تے اوہدے توں کئی بہتر زباناں پیدا ہو جاندیاں نیں۔ لاطینی زبان مرگئی تے کیہڑا نقصان ہو یا؟ کیہ لاطینی دے مر نال اوہدے علم وی مر گئے؟ لاطینی دے مر ن مگروں لاطینی نے کیہ عربی تے اوس توں بعد انگریزی نوں اپنے علما نال فائدہ لین دا موقع نہیں دتا؟ جے کر اردو نے کوئی فائدہ مند علم پیدا کیتا اے تے کل نوں جدوں ایہ مرے گی تے فیروہی ایہدے علم زندہ رہن گے۔ زبان اک زندہ وجود ہوندی ہے، ایہ پیدا ہوندی ہے، ودھدی ہے، جوانی دیاں بہاراں تے جو بن دکھاندی ہے، دوجیاں زباناں نال لفظاں دا پار کردی ہے، بوہت ساریاں بولیاں نوں جنم دیندی ہے، پالدی پوسدی ہے، ہڈھی ہوندی ہے، لڑکھڑاندی ہے، کہولت دا ویلا گزاردی ہے، مر جاندی ہے۔ زبان چنگی ہووے تے Legacy چھڈ جاندی ہے۔ زباناں مردیاں نیں ناں کہ علوم۔

طہارتِ زبان (Language Purism) بارے وچ میری صلاح ایہ ہے کہ ایہ صرف شوق دی گل اے۔ اردو ہندی دی مثال لوہے تے ایہ من توں علاوہ کوئی چارہ نہیں پئی عربی تے فارسی توں آئے ہوئے اکھراں نے اردو نوں فائدہ دتا۔ ہن ایہو ای کم انگریزی کر رہی اے۔ وقت دا پہیہ چل رہیا اے ایس لئی کل نوں ایہ کم چینی زبان وی کرسکدی اے۔ میری 2011ء دی پُسن چھان دے مطابق اردو وچ ایس ویلے براعظم پاک و ہند دیاں علاقائی بولیاں نال گھٹ توں گھٹ سنتالی (47) زباناں شامل نیں۔⁽¹¹⁾ اردو وچ انگریزی لفظاں لئی غیریت سگوں نفرت دا رویہ صرف اوہ لوکی رکھدے نیں جنہاں دے نیڑے انگریزی دے آؤن نال اردو وچ موجود عربی تے فارسی اکھراں تے ای سٹ و جے گی۔ دھکے شاہی نال وڑن والے اکھرتازہ خون ہوندے نیں جیہڑے زبان نوں نواں ساہ دیندے نیں۔ نویں تے وڈے معنیاں وچ ورتے جان والے اکھراں نوں چلن دینا چاہیدا اے بجائے ایس دے پئی بولی یا زبان تے پرانی چادر پائی رکھنا۔ اوسفر ڈ نے اپنی ڈکشنریاں وچ Supplement of Indian English پاکے ہندوستانی انگریزی نوں انگلش دی اک روایت من لیا اے تے ایس ہنگلش (Hinglish) یا اردش (Urdish) نوں کیوں نہیں من لیندے؟ نویں دور دی لوڑ نوں من دیاں ہو یاں اردو اپنا چولا یاں بانا بدل رہی اے۔ ہن ناں صرف رومن اکھر باقاعدہ استعمال ہون گے سگوں بوہت چھیتی اُردچن (Urdchin) وی بولی جان لگے گی، تے لوکی دیکھن گے کہ ایہدے لئی اردو دی چلن دار لکھاوٹ ای ورتیندی پئی ہوئے گی۔ ایہ

گل یاد دہنی چاہیدی اے کہ اوکسفرڈ نے ہندوستانی بولیاں دے صرف اکھراں نوں نہیں سگوں ساڈے اندلماتی لسانی کلچر (Indo-Muslim Language Culture) نوں روایت تسلیم کیتا اے۔

10- حروف تہجی نوں ملان نال اکھر ترتیب پاؤندے تے اکھراں دی تحریری لکھت/ لکھاوٹ/ سکریپٹ/ رسم الخط (Drawing of the Writing) اکھواندی اے۔ اردو داپلن والا منڈھلا رسم الخط Indo- Perso- Arabic اے جیہڑا عربی، فارسی، عبرانی تے کجھ برعظیمی زبانوں طراں سبے توں کجھ ول لکھیا جاندا اے۔ اردو نوں اگر رومن یا چینی جاپانی یا ترکی یا تھائی، ملائی وغیرہ اکھراں وچ لکھیا جائے تے اے کجھ توں سبے پاسے لکھی جائے گی؛ ایہوں رسم الخط یعنی سکریپٹ دا بدلاؤ کہواں گے۔ زبان دا بوہتے سارے رسم الخطاں وچ لکھیا جانا ایہدے چنگے تے قابل استعمال ہون دی نشانی اے۔ زندہ زبان دی لکھاوٹ وی زندہ ہوندی اے تے ایہدے وچ اصطلاحات ہندیاں رہندیاں نیں۔ اردو دی لکھاوٹ وچ اصلاح ہوندی رہی اے۔ میں ضرورت پین تے زبان دی لکھاوٹ وچ اصلاح تے تبدیلی دوواں دامن والا ہاں۔

10.1: اکھر بدلن (Transliteration) تے لکھاوٹ بدلن (Change of Script) وچ فرق اے۔ جس طراں عبرانی اکھراں جنہاں نوں یہودی/ بلاک/ چوکور سکریپٹ آکھدے نیں تے جنہاں وچ Hebrew, Yiddish, Ladino, Mozarabic زبانوں لکھیاں جاندیاں نیں، تے جس طراں بھاشا انڈونیشیا 1948 تک عربی وچ لکھی جاندی سی تے آج رومن حرفاں وچ، تے جس طراں ہندوی نوں کئی سو سالوں تیکر فارسیاے ہوئے رسم الخط وچ لکھیا جاندا رہیا اے، بالکل ایسے طراں اردو نوں وی کنیاں ہی زبانوں دیاں لکھاوٹاں وچ لکھیا جاسکدا اے۔ اردو نوں رومانی (Romanize) بناوے تے ایہ نقل حرفی اے تے جے دیوناگری وچ لکھیے تے ایہ رسم الخط دی تبدیلی اے، ایہدی وجہ پئی ہندوی زبان تے دیوناگری رسم الخط نوں پہلاں وی ورتیا ہویا اے۔ ایہوں کراس بریڈ تے ہا بھرڈ دا فرق سمجھ لوو۔ اکھراں دی نقل جیہڑی زبان وچ کیتی جائے اوہدے وچ اوہ اکھر بے معنی ہندا اے، جدوں کہ رسم الخط بدلن نال معنی موجود رہندا اے۔ تے نالے ایہ گل یاد رہے پئی حرفاں دی نقل عام طور تے لفظ بولن لکیاں یعنی تلفظ لئی کیتی جاندی اے۔ حرفاں دی نقل بارے میں سرسید احمد خاں (1869) دے وچاراں تے طریقیاں دا حامی آں، کہ جیہڑی زبان پڑھن وچ نہیں آؤندی اوہوں اپنی لکھت وچ بلا جھک لکھ لینا چاہیدا اے۔⁽¹²⁾ کوئی ویہہ سو سال پہلاں میں اک عملی

- ضرورت لئی اردو نون گھٹ توں گھٹ باراں زباناں دے حروف تہجی وچ لکھوایا سی۔
- 10.2: میری سوچ دے مطابق اردو دے مڈھلے رسم الخط دی اک وڈی بھیڑی گل ایس وچ Vowels دا اعراب وچ دسنا اے ناں کے اکھراں نال۔ ایس لئی اردو وچ Transliteration (نقل حرفی) تے Transcription (نقل نویسی) وچ فرق نہیں ہو پاندا۔ مثال دے طور تے لفظ ”مکمل“ نون رومن حروف وچ mukammal لکھنا ٹرانسکرپشن اے جد کہ ایس دی ٹرانسلٹریشن mkml ہووے گی۔ پنجابی دی گرکھی لپی دی ایہ خوبی کمال اے کہ ایس دے وچ اعراب اکھراں وچ دسدے نیں۔
- 10.3: میری سوچ مطابق اردو فونٹ تے اوس وچ مشین ریڈا تہیلٹی اوہ کارن نیں جیہدے نال اردو دی رومن وچ اکھراں دی بدلی، رسم الخط دے بدلاؤ توں بچ گئی اے۔ دو بے پاسے ہندوی نون ویکھیے پئی اوہ کسٹراں اردو دے لفظاں نون اپنی زبان وچ جمع کردی گئی پر رسم الخط تبدیل نہیں کیتا۔ رومن آلا رولا اونا ای رہیا جتاں ساڈی اردو دے نال۔
- 10.4: ہر زبان دی کوئی مڈھلی لپی ضرور ہندی اے جسٹراں پرانے فلسطیناں دی عبرانی اے یاں جسٹراں ہندوی لئی ہن دیونگر دی دیوناگری اپنا لئی گئی۔ ایس طرح اردو دا مڈھلا رسم الخط Arabic -Perso-Indo اے جنہوں میں ہند فارسی (ہندوی۔ فارسی۔ عربی) کہنا واں۔
- 10.5: اردو دا ہند فارسی رسم الخط ہن بوہت خطرے دے نیڑے اے۔ جے اردو نون صرف ایسے رسم الخط تک ای محدود رکھیا گیا تے، میرے منہ وچ مٹی، ایہ چلن توں بڑی چھیتی باہر ہو کے اوپری ہو جائے گی۔ ایس دے مقابلے وچ پنجابی نون کوئی مسئلہ نہیں ہے۔ پنجابی نون جے شاہ مکھی وچ لکھنا ساناں اوکھا وے تو ایس نون گرکھی وچ لکھنے آ لے ساری دنیا وچ کھلے ہوئے نیں۔ مسئلہ اردو تے اوس دی مڈھلی لپی نون ہے ناں کہ پنجابی تے ایس دیاں لپیاں نون۔
- 11- یونانی حروف تہجی الفبا بیٹ (Alphabet) تے اردو دے حروف تہجی ابٹت کہواندے نیں۔ میری سوچ مطابق ہر وڈی زبان دی طراں اردو حروف تہجی دی تختی وی جامد (Static) ہے ناں کہ متحرک (Dynamic)، تے ایہناں دی تعداد 38 اے: اب پ ت ٹ ش / ج چ ح خ / د ڈ ذ / ر ژ ز / س ش ص ض / ط ظ ع غ / ف ق ک گ / ل م ن و / ہ ھ ے ی۔ اردو دے لئی استعمال ہون والے حروف تہجی دی گنتی پہلاں ای بڑی زیادہ اے ایس لئی ایس وچ ہور وادھا ضروری نہیں۔ ہکار آوازاں اردو دی خوبصورتی نیں تے ایہناں دی گنتی دی کوئی حد نہیں، اوہ ایس لئی پئی آواز دار شتہ منہ دی بناوٹ نال اے لکھاوٹ نال نہیں۔ ضرورت ویلے کسے وی بولن والی آواز دی صوتی شخصیت دی نمائندگی لئی مناسب حروف تہجی نال مل ملا کے

استعمال کر لینا چاہیڈا اے۔ حروفِ تہجی ساریاں دی لوڑ نہیں، ہائے آوازاں دی لوڑ مقامی اے۔ حروفِ تہجی دارشتہ زبان نال اے جدوں کے ہائے آوازاں دارشتہ بولیاں نال اے۔
 12- بغیر وستر/ کپڑیاں دے کوئی حرفِ تہجی پہچانیا نہیں جاسکدا۔ اے وستر یا لبادہ فانٹ ہے، جیہڈا اک ویلے وچ اک ای ہوسکدا ہے۔ اردو اکھر لکھن لئی کئی فانٹ موجود نیں جہاں وچ نستعلیق تے نسخ مشہور نیں۔ میرے ذہن مطابق نسخ چنگی اے اوہ ایس لئی پئی ایس وچ ہجا دی غلطی دی اُمید نہیں ہوندی۔ ایہدے مقابلے وچ نستعلیق وچ لکھنا تقریباً خطاطی اے۔ لکھاوٹ (Writing) تے خطاطی (Calligraphy) وچ فرق رکھنا ضروری ہے۔ نستعلیق دیاں گولائیاں اتے ایس ویلے ایہام گوشاعر احسن اللہ⁽¹³⁾ دا شعر یاد آیا ہے:

ل نستعلیق کا ہے اُس بہت خوشخط کی زلف

ہم تو کافر ہوں اگر بندے نہ ہوں اِس لام کے

13- میری سوچ دے مطابق اصطلاحات دا ترجمہ اک فضول مہاشوق اے۔ علم دے ہر شعبے دا اک اپنا لفظاں دا ذخیرہ تے ڈسکورس ہندا اے تے ایہ علم اوسے نال سکھیا سکھایا جاندا اے۔ علم دے کسے وی شعبے دی بہتر تے بہتر Body of Knowledge نوں ضرور اپنی زبان وچ ڈھال لیا جاوے پر اوس شعبے دا ناں تے اوس دی اصطلاحات نوں اوسے طراں ای رہن دتا جاوے جس طراں اوہ عالمی سطح تے لکھیاں بولیاں جا رہیاں ہوں۔

14- زبان اوہ اے جیہڈی عوام بولدی اے۔ الیکٹرانک میڈیا تے سوشل میڈیا وچ ایہ فرق بوہت ضروری اے پئی سوشل میڈیا تے عوام اپنی مرضی دا لکھ تے بول رہی ہندی اے۔ سوشلسٹانی سماج جیہڈی زبان بول رہیا اے تے اپنی زبان نوں جس لکھاوٹ وچ لکھ رہیا اے اوہو ای زبان و ادب دا آوا بن رہیا اے۔ تلفظ تے سچے ضرور سچ رکھنے چاہیڈے نیں پر رومن اردو دا چلن ہو جان وی وجہ نال ہُن بوہت سارے اکھراں وچ ڈ/ ز/ اض/ ظ تے س/ ص/ ث تے ح/ ہ وغیرہ دا فرق ختم ہندا جا رہیا اے، اوہ ایس لئی پئی ایہناں اکھراں دیاں آوازاں اک جیسیاں نیں۔ ڈاکٹر مسعود حسین خاں نے اردو دے کچھ حروفِ تہجی نوں مردہ لاشاں ایویں نہیں آکھیا سی۔⁽¹⁴⁾ سوشلسٹانی اردو بوہتی رومن حرفاں وچ لکھی جا رہی اے۔ ایہو ای ساہرا اردو اے تے ایہو ای سوشلسٹانی لکھاوٹ اردو دا نواں لبادہ اے۔ سوشلسٹان وچ اوسے طراں رہو جس طراں سوشلسٹانی رہندے نیں!

تَشکُر: ایس مضمون نوں اردو توں پنجابی وچ ترجمہ کرنے دا پہلا ڈرافٹ تیار کرن تے میں جناب علی مرتضیٰ، لیکچرار انگلش، گورنمنٹ پوسٹ گریجویٹ کالج شکر گڑھ، شکر گڑھ آں۔

References:

- * Incharg PTCL Traning Centre, Multan
- 1- https://en.wikipedia.org/wiki/Maratha_Empire
- 2- Quraan Majeed-31:2
- 3- As Above, 4:14
- 4- Faiza Butt- Urdu main Lisaani Tehqiq (Lahore: Magrabi Pakistan Urdu Akadmi, 2017)16-17.
- ”ایک مخصوص لسانی گروہ میں پروردہ بچے کو زبان اور اس کی قواعد سکھائی نہیں جاتی بلکہ بچہ اپنے ماحول میں مستعمل زبان کا اکتساب فطری انداز سے خود بہ خود کرتا ہے۔ اس عمل کے دوران میں ہر بچہ اپنی گرامر آپ خود تشکیل دیتا ہے۔ یہ قواعد بالغ افراد کے قواعد زبان سے مختلف ہوتے ہیں۔ زبان کے مروجہ قواعدی نظام کے ماتحت ہونے تک بچے کی زبان بہ تدریج ارتقائی مراحل طے کرتی ہے۔ علاوہ ازیں لسانی اعتبار سے مخلوط ماحول میں اکتساب زبان کرنے کی وجہ سے بچے کی زبان مروجہ مخصوص زبان کے مترادف نہیں ہوتی۔ صوتی، قواعدی اور لغوی سطح پر بچے کی زبان متعدد مگر لطیف انحرافات ظاہر کرتی ہے جو بعد ازاں نسل در نسل پروان چڑھتے ہیں اور انحراف زبان کا سبب بنتے ہیں۔“
- 5- Ahmad Khan, Sir Syed- Asaar-ul-Sanadeed "Jild-I," Muratab: Khaleeq Anjam (Delhi: Urdu Akaadmi, 1992)370-371.
- 6- Faiza Butt- Urdu main Lisaani Tehqiq, 126.
- 7- Haqqi, Sahn-ul-Haq- Lisaani Ltaeif-w-Masaail (Islamabad: Muqtadra Qaumi Zuban, 1992)118.
- 8- Interview: Punjab University Oriental College, 17 October 2002
- 9- Sherani, Hafiz Mehmood- Punjab main Urdu (Islamabad: Muqtadra Qaumi Zuban, 1988)44.
- 10- 1857ء کے ہنگامے کے بعد ہندوستان میں ایک تغفل پیدا ہو گیا تھا، جسے دور کرنے اور زندگی کو از سر نو متحرک کرنے کے لیے تاج برطانیہ کے ایماء پر مختلف صوبوں اور شہروں میں علمی و ادبی سوسائٹیاں قائم کی گئیں۔ سب سے پہلے بمبئی، بنارس، لکھنؤ، شاہ جہاں پور، بریلی اور کلکتہ میں ادبی انجمنیں قائم ہوئیں۔ ایسی ہی ایک انجمن لاہور میں 21 / جنوری 1865ء کو قائم کی گئی جس کا پورا نام انجمن اشاعت مطالب مفیدہ پنجاب تھا جو بعد میں انجمن پنجاب کے نام سے مشہور ہوئی۔ لاہور والی انجمن کے قیام میں ڈاکٹر لائٹنر (Gottlieb Wilhelm Leitner) نے نمایاں خدمات انجام دیں۔
- 11- Chohan, Safwam Muhammad- Urdu ky Naey Eham Aur Bunyadi Alfaz (Lahore: Magrabi Pakistan Urdu Akadmi, 2011)8.
- 12: سرسید نے ان تینوں مسودوں کے تیار کرنے کے سوا اور اکثر موقعوں پر جب تک کہ وہ کونسل میں ممبر

رہے، غیر معمولی لیاقت ظاہر کی ہے۔ باوجود انگریزی نہ جاننے کے ہر ایک اہم معاملہ پر جو کونسل میں پیش ہوتا تھا وہ گفتگو کرتے تھے اور اس لیے اُن کو تمام کاغذات جو اُس معاملہ سے متعلق اور بالکل انگریزی میں ہوتے تھے، سمجھنے پڑتے تھے، اور اس طرح کافی اطلاع حاصل کرنے کے بعد وہ کونسل میں اسپینچ کرتے تھے۔ اکثر چھوٹی چھوٹی اسپینچیں وہ اوّل خود اردو میں لکھ کر اُن کا انگریزی میں ترجمہ کراتے تھے اور پھر انگریزی الفاظ کو فارسی حرفوں میں لکھ کر خود کونسل میں اسپینچ دیتے تھے: اور بڑی بڑی اسپینچیں جو وہ تیار کر کے لے جاتے تھے اُن کو اکثر کونسل کا سیکرٹری پڑھ کر سناتا تھا۔ اُن کی ایک اسپینچ پر جو فارسی حرفوں میں لکھ کر دی تھی، لارڈ لٹن نے بڑا تعجب ظاہر کیا تھا۔ سر سید کہتے تھے کہ ”جب میں اجلاس ختم ہونے کے بعد کونسل کے ہال سے اپنے کمرے کی طرف چلا تو لارڈ لٹن بھی پیچھے پیچھے چلے آئے اور مہربانی سے میرے کندھے پر ہاتھ رکھ کر کہنے لگے کہ میں نے ایسی قابلانہ اسپینچ کبھی نہیں سنی تھی۔“ یہ اسپینچ غالباً مسودہ قانون مزارعانِ دکن پر تھی جس کا انتخاب کرنل گراہم نے سر سید کی لائف میں چھاپ دیا ہے۔ (حیات جاوید: 229-230)

13- Ahsan Ullah- www.rekhta.org/couplets

14- Masood Hussain Khan- "Urdu Sootiyat ka Khaka", Mashmoola: Muqadmaat Shier-o-Zuban (Haiderabad: Department of Urdu, Usmania University, 1966)252.